

Pedeutologická problematika

Syntetická povaha osobnosti učitele

Vladimír Spousta

Abstrakt: Kvalita osobnosti učitele je klíčovým problémem všech školských reforem. Úroveň socioprofesionální připravenosti učitele a jeho osobnostních kvalit se stávají determinujícími nejen pro efektivitu práce školy, ale i celkovou vzdělanostní úroveň společnosti. Osobnost učitele představuje složitý, polydimenzální jev, který se externě projevuje jako integrovaný soubor biofyzických a psychických osobnostních dispozic, jimiž je osobnost profilována axiologicky, gnozeologicky a praxeologicky. Imaginativní, fantazijní, intuitivní a improvizace schopnosti tvoří základ tvořivosti pedagogické, v níž lze spatřovat syntetizující složku učitelovy osobnosti.

Klíčová slova: osobnost učitele, syntetická povaha osobnosti, osobnostní dispozice, pedagogické role, sociální role, pedagogická tvořivost, kreativita učitele

V souvislosti se společenskými změnami v důsledku zániku totalitního režimu dochází i ke změně vztahu učitele a žáka. Akcentována je především jejich oboustranná aktivita a vzájemná interakce. Nároky na učitelkou profesi (a tím i na osobnost učitele) se zvyšují. V návaznosti na zkušenosti, jež získaly ekonomicky vyspělé země se svými školskými reformami, proklamuje UNESCO řadu doporučení (např. Rassekh a Vaidenau, 1987; Hummel, 1988), mezi nimiž dominuje hlas zdůrazňující **klíčový význam učitele pro efektivitu každého vzdělávacího systému**. Doporučuje proto, aby byli do profesní přípravy učitelů přijímáni nejschopnější jedinci, kteří prokazují nejen pozitivní vztah k výchově a dětem, ale jsou i morálně vyspělí a celkově pozitivně orientováni ve sféře hodnotové.

Stále naléhavěji se ozývají hlasy, které upozorňují, že současná škola připravuje žáky o víru ve vlastní schopnosti a zbavuje je osobní důstojnosti. Jedno z možných východisek naznačuje A. Sygfrid. Pod ideovým návěštím *Škola pro dítě* usiluje o to, aby škola byla především systémově koncipovaným projektem utvářejícím emocionálně stimulující prostředí, v němž by

bylo možno pestalozziovsky orientovaný výchovný program rozvíjet komplexně.

Tradicí zažitě vnímání učitele jako neomylné autority, jejímž úkolem je transponovat základní poznatky vědních oborů, se v důsledku názorových proměn ve společnosti mění. Tradiční generační hierarchizace lidské společnosti je pociťována (především mladou generací) jako reziduum minulosti, jež brzdí společenský vývoj. Reagovat na tento stav můžeme v intencích Freinetovy koncepce „*moderní školy*“ a využít potence současné pospolitosti, která „... humanizuje a harmonizuje napjaté vztahy mezi oběma stranami“ (Wichmann, 1992, s. 14). Žák dnes od učitele očekává, že bude respektovat jeho zájmy a rozvíjet jeho schopnosti a že ho místo informování, poučování a zkoušení ho bude **stimulovat a motivovat, koordinovat jeho práci, radit mu a pomáhat** zvládat obtíže při učení.

Úsilí pedeutologů podat ucelený a výstižný profil učitelovy osobnosti ztěžují některé skutečnosti. Osobnost učitele

1. je neobyčejně různorodá, polydimenzální a variabilní;
2. je ovlivňována mnoha faktory biologickými, fyziologickými, psychickými, společenskými, ekonomickými atd.;
3. je utvářena jako jedinečná bytost, vykazující nejrozmanitější kombinace mnoha individuálních biofyzických a psychických vlastností;
4. je možno zkoumat z nejrůznějších aspektů a její nesčetné signifikace klasifikovat podle různých hledisek.

Připojené **schéma osobnostní struktury učitele** zachycuje ve zjednodušené podobě všechny proměnné, které teprve v souhrnu všech uvedených komponent utvářejí celistvou osobnost učitele.

Tab. 1: *Schéma osobnostní struktury učitele*

fyziologie	temperament	povaha
schopnosti	osobnost učitele	zkušenosti
potřeby	názory a postoje	zájmy

Výstavbu učitelovy osobnosti lze podle Stonese ve zkratce charakterizovat **triádou**:

1. znát,
2. aplikovat v reálných situacích (nebo v situacích simulovaných v učitelském programu),
3. užít v praktickém vyučování.

Toto pojetí by mělo přispívat k požadavku „overlearning“, tj. utvrzování takových přístupů, které nepodlehnou rychle konzervativnosti a rutině

školní praxe. To ovšem předpokládá, že zbavíme učitelské vzdělávání falešné akademičnosti, přemíry pojmů a metod, které vedou k inertnímu vědění. Pokud ovšem mají učitelé inovace používat, musí je v roli budoucích učitelů zažít; a pokud se mají stát v učení a v životě nezávislymi, musí tuto nezávislost prožít již během své profesní přípravy.

K osobnosti učitele jako pedeutologickému problému je možno přistupovat v podstatě dvěma způsoby: normativním a empirickým. Při **empirickém** (kazuistickém) **přístupu** vyhledáváme a analyzujeme vlastnosti, jimiž konkrétní učitel disponuje, a zjišťujeme reálný stav, tedy **to, co jest**. Naše úsilí obvykle ústí ve snahu osobnost učitele modelovat a podle určitých společných vlastností vymezovat svérázné typy učitelů, a vytvářet tak různé typologie učitelských osobností. **Normativní** (deduktivní) **způsob** „mapování“ osobnosti učitele určuje obecná schémata, normy a paradigmata, tedy **to, co byti má**. Snaží se odpovědět na otázku, jakými schopnostmi má učitel disponovat, jaké má mít vlastnosti a na čem by měl být založen jeho vztah k žákovi, přičemž vzory pro tyto modely hledá často u skutečných, mimořádně výrazných učitelských osobností – reprezentantů pedagogického Olympu.

Při veškeré rozmanitosti a jedinečnosti jednotlivých individualit existují skupiny učitelů, jejichž členové se vyznačují relativně shodnými vlastnostmi, kterými se liší od skupin jiných. Skupina vyznačující se určitým společným souborem znaků vytváří **typ**, který reprezentuje relativně stálou podobu svého druhu. Abychom mohli rozlišit a roztrždit nepřehledné množství kvalitativně rozrůzněných učitelských individualit, je nezbytné určit nejen identitu jednotlivých individuí, ale též korelační vztah odlišující je od sebe navzájem.

Každý učitel jako jedinečná, neopakovatelná individualita svým specifickým způsobem a v návaznosti na svůj temperament, své schopnosti a nadání modifikuje a konkretizuje obecně formulované požadavky, principy a obsah výchovy. Pro každý typ je příznačná právě ona míra a styl modifikace a konkretizace obecného ve zvláštní. Typologická metoda se stala jednou z významných metod sloužících k dokonalému poznání učitelových činností a učitelovy osobnosti.

Osobnostní dispozice učitele

Ačkoli pedeutologie dosud nedisponuje objektivními metodami výběru (a nemá ani vhodná prognostická kritéria, pomocí nichž by bylo možno stanovit charakteristické znaky učitelů, které by zaručovaly jejich pozdější profesionální úspěšnost), přece jen k určité shodě dochází ve chvíli, kdy se začne vytvářet **ideální obraz učitele**. I když shromážděná empirická fakta prokázala, že tento ideální předobraz učitele je prakticky nerealizovatelný,

pedeutologové jej využívají jako základ pro vytvoření **modelu učitelovy osobnosti**.

Je zřejmé, že kvalita osobnosti učitele je mimo jiné odvislá i od jeho osobních dispozic, jež můžeme registrovat ve dvou vrstvách, a to jako předpoklady biofyzické a psychické. Ve schematickém rozvržení jsou zpracovány v následující tabulce:

Tab. 2: *Osobnostní dispozice učitele*

Předpoklady	biofyzické	psychické		
		hodnotové	vědomostní	činnostní
Stránka osobnosti	somatická	emoční	intelektuální	volní
Formativní složky	fyzická zdatnost	– temperament – vlohy – schopnosti – nadání – charakter	teoretické vzdělání: všeobecné odborné	praktické dovednosti: komunikační operační diagnostické aj.
Získávají jsou	cvičením	výchovou	vzděláváním	výcvikem
Navenek se projevují jako	tělesná konstituce	povaha	vzdělání	chování
Profilují osobnost	osobnostně		vzdělanostně	dovednostně
Vypovídají o učiteli	jaký je, o co usiluje		co ví	co umí

V biofyzických (somatických, konstitučních a fyziologických) předpokladech jsou zahrnuty jak tělesné zdraví a fyzická zdatnost a odolnost, tak pohotovost a vytříbenost smyslových receptorů. Psychické dispozice rozvrhujeme v souladu s emoční, intelektuální a volní stránkou osobnosti na dispozice podmiňující utváření:

1. **hodnotové orientace učitele** a jeho povahy (tedy vlohy, schopnosti, nadání a vlastnosti), které v sobě zahrnují široce pojatou angažovanost pro nejvyšší, všelidské ideály dobra, pravdy, krásy – profilují učitele z hlediska axiologického;
2. **vzdělanostní základny** učitelovy osobnosti – profilace gnozeologická;
3. **praktických dovedností** a chování – profilace praxeologická.

I když kvalita učitelovy osobnosti je odvislá od rovnoměrného rozložení dispozic uvedených ve všech třech vrstvách, **v globální profilaci mají rozhodující a integrující roli psychické vlastnosti temperamentové a charakterové**. Není náhodou, že tento osobnostní potenciál získává učitel nejobtížněji a nejdélavěji.

Osobnost učitele reprezentuje neobyčejně složitý komplex nespočetných dílčích komponentů, které jsou vzájemně propojeny nejrozmanitějšími vztahy. Zvláště komplikovanou strukturou se vyznačují psychické vlastnosti, které vyrůstají na bázi dispozic vrozených i získaných a utvářeny jsou aktivizační vztahů učitele k sociální realitě. Jsou to reálné dispozice a interpsychické tendence osobnosti reagovat určitým způsobem na podnětové situace. Psychické vlastnosti tak odrážejí i kvalitu duševního života učitele. Jednotlivé vlastnosti – a stejně tak i soubor určitých vlastností – se pod vlivem nejrozličnějších vnějších i vnitřních činitelů a osobních zkušeností učitele v průběhu společenské koexistence mění. V první řadě závisí na **schopnostech**, které vyrůstají z hereditárně daného nukleárního systému nervové soustavy, tzv. **vloh**, stejně tak i na **nadání** jako souboru vloh nutných pro rozvoj schopností k určité činnosti a **talentu** jako souboru vynikajících schopností.

Při vymezování žádoucích psychických vlastností učitele jsou rozhodujícími kritérii intenzita osobnostních dispozic a kvalita celkové připravenosti. Vedle souboru temperamentových a povahových vlastností stávají se trvalými a nejcennějšími komponenty osobnostního profilu učitele **vlastnosti charakterové**. Odrážejí kvalitu učitelova vztahu k dětem a ke společnosti a jsou základem jeho axiologické dimenze. Projevují se v jeho chování, jednání a vystupování a jsou morálně hodnotitelné. Tvoří důležitou součást psychického podloží osobnosti učitele. Jádro jeho osobnosti tvoří **temperament učitele**, který má nukleární potenci, a to se všemi konotacemi plynoucími z významu toho slova. Rozumíme jím soubor základních vrozených, trvale se projevujících emočních kvalit. Temperamentové vlastnosti jsou sice determinovány z valné části biologicky (hereditárně), podléhají však i stimulačním vlivům výchovy.

Pedagogické a sociální role učitele

Učitel nevystupuje ve škole pouze jako reprezentant určitého vědního oboru, ale jako *vychovatel* se podílí na utváření hodnotového systému žáků, ovlivňuje jejich zájmy, a rozvíjí tak jejich osobnost globálně. V rámci svého profesního působení vybavuje žáka potřebnými:

1. **vědomostmi**, teoretickými základy určitého vědního oboru a zajišťuje ho po stránce gnozeologické – s určitou licencí lze hovořit o „*kultivaci hlavy*“;
2. **psychomotorickými dovednostmi**, rozvíjí a rozmnožuje jeho potenci činností a obohacuje ho praxeologicky – jedná se tedy o „*kultivaci ruky*“;
3. **názory, postoje, sociální návyky a zvyky**, rozvíjí jeho schopnosti, utváří jeho vlastnosti, profiluje ho po stránce osobnostní, a završuje tak formativní proces axiologicky – obrazně hovoříme o „*kultivaci srdce*“.

Paralelně s těmito procesy orientovanými na personalizaci řídí učitel též proces socializační. V jeho intencích vystupuje v několika pedagogických a sociálních rolích:

1. V roli **tlumočnicka (transformátora)** – poznatkového systému a teorií určitého vědního oboru v učivo se uplatňuje vždy, když předstupuje před žáky jako učitel „svého“ vyučovacího předmětu.
2. Role **stimulátora a animátora** je považována z hlediska efektivity výchovné práce za nejdůležitější. Upřednostní-li učitel metody, které jsou založeny na spontánnosti, aktivitě a iniciativě, na samostatnosti a kreativitě, přináší role stimulátora výrazné a kvalitní výsledky (nejen vyučovací). Podněcovány jsou nejrozmanitější žákovy vlohy, schopnosti a nadání, jeho touha po sebevzdělávání a seberealizaci, a to jak v oblasti kognitivní a senzomotorické, tak ve sféře emotivní a snahové.
3. Jako **organizátor a konzultant** pomáhá radou a činem při různých soutěžích a přehlídkách výsledků zájmové činnosti, jako jsou sportovní soutěže, výstavy žákovských prací, hudební akademie.
4. Učitel **koordinátor** garantuje fungování veškerého dění ve třídě, odpovídá za program, přípravu a realizaci všech aktivit svých žáků i za hodnotné uplatnění výchovného projektu.
5. Jako **satisfaktor** zajišťuje podmínky, aby žáci mohli prožít radost z úspěšně dokončené práce a uspokojení z překonaných těžkostí a námahy. Následné sebeuspokojení má silný stimulační účinek a dokáže vyprovokovat touhu formulovat nové problémy a hledat jejich řešení.
6. Protože se učitel nemůže při své výchovné činnosti obejít bez znalostí potřeb, zájmů a možností svých žáků, ocitá se též v roli **diagnostika**. Zjišťuje, analyzuje, klasifikuje a hodnotí aktuální úroveň znalostí a dovedností žáků i jejich individuální zvláštnosti povahové.

Vzhledem k vysoké variabilitě osobnostní struktury učitelů je třeba kalkulovat s tím, že úroveň a efektivita jejich aktivit realizovaných v rámci určité role budou odlišné tak, jak odlišné jsou konkrétní učitelské osobnosti.

Kreativita učitele jako integrující komponent jeho osobnosti

Osvícenský model výchovy, který spočíval na poznatkovém encyklopedismu a na pouhém předávání hotových informací a na žáka pohlížel pouze jako na objekt výchovy, již ztratil šanci probudit v něm touhu po poznání. Žák navštěvující školu třetího tisíciletí je ochoten akceptovat pouze takového učitele, který je schopen rozvíjet jeho zájmy, který je připraven pomáhat mu poznávat svět a orientovat se v něm. Žák současné školy žádá, aby ho učitel *učil žít*. Uspokojit tuto touhu však bude moci jen žák s rozvinutými tvořivými schopnostmi.

A protože vychovat tvořivého žáka je schopen jen tvořivý učitel, orientujeme profesní přípravu učitele **na vše, co jeho tvořivost podmiňuje a rozvíjí**. Především:

1. na kultivaci jeho *schopností imaginativních*, jeho *fantazie*, *představivosti a obrazotvornosti*,
2. na využívání jak jeho osobní připravenosti, analogií a *zkušeností*, tak i náhod a *inspirací*,
3. na zvládnání pracovních postupů založených racionálně, ale na druhé straně se nesmí bát *intuice* (učitel musí racionální a intuitivní přístup vnímat jako rovnocenné partnery),
4. na *vědomí významu originality* na cestě k lidskému poznání (včetně jejich rizik),
5. na (roz)poznání oblastí vymezených *konvencí* a na zvládnání umění vnímat je jako všednodenního partnera sváteční *originality*,
6. na rozvíjení *divergentního myšlení* a na samostatné řešení problémů.

Jen tehdy bude učitel s to přivést svého žáka k aktivní účasti ve výuce a pouze tak bude moci dosáhnout **konverze žáka jako objektu výchovy v její subjekt**.

Společensky nejvýznamnější složkou tvořivosti učitele je jeho **tvořivost pedagogická**, projevující se:

1. v tvořivém přístupu k systému poznatků svého oboru a k didaktickému výběru poznatků se zřetelem k mentální úrovni žáka;
2. v tvořivém promyšlení výchovné a vzdělávací činnosti;
3. v tvořivé inovaci, generalizaci a aplikaci pedagogické teorie a pedagogických zkušeností minulých generací učitelů;
4. v tvůrčím hledání a promyšlení vlastních (nových) didaktických a metodických postupů.

Základní formou je tvořivá výchovná a vzdělávací činnost učitele; všechny jeho ostatní aktivity z ní vycházejí a zpětně ji zdokonalují. Pedagogická tvořivost se tak stává prostředkem rozvíjení všech druhů lidské tvořivosti. Kultivace tvořivých schopností učitele patří mezi nejnáročnější, ale i nejzákladnější úkoly profesní přípravy učitele. **Nejhodnotnější integrující složkou učitelského vzdělání i učitelovy osobnosti je kultivovaná a uvědomělá pedagogická tvořivost.**

Není náhodou, že učitelé, kteří žijí mnohostranným kulturním životem, bývají nejčastěji těmi nejlepšími učiteli. Z profesí, které jsou svými bipolárními vztahy srovnatelné s profesním vztahem učitel–žák (např. lékař–pacient), učitel svého žáka „poznává“ nejzřetelněji a najednou pro celý jeho život. Učitelova osobnost vtiskuje žákovi své image bezprostředně. Učitelství je jedním z nejnáročnějších oborů lidské činnosti, protože „**výchova**

je největší a nejtěžší problém, který může být člověku uložen“ (Immanuel Kant). Má-li být dobře vykonáváno, nesmí být pouhým zaměstnáním, ale musí se v pravém slova smyslu stát posláním.

Literatura

- BLÍŽKOVSKÝ, B. Pedeutologie a gradace profesionality pedagogických pracovníků. *Pedagogika*, roč. 40, 1990, č. 5, s. 503–519.
- HUMMEL, C. *Education Today for the World of Tomorrow*. Paris: UNESCO, 1988.
- KRAJEVSKIJ, V. V. Povyšenie kvalifikacii pedagogičeskich kadrov. *Pedagogika*, 1992, č. 7/8, s. 55–58.
- RASSEKH, S., VAIDENAU, G. *The Contents of Education*. Paris: UNESCO, 1987.
- SPOUSTA, V. Chcete se stát dobrým učitelem? K diskusi o socioprofesi přípravě učitelů na přelomu tisíciletí. *Universitas*, 1992, č. 2, s. 34–40.
- SPOUSTA, V. Osobnost pedagoga volného času. In SPOUSTA, V., a kol. *Teoretické základy výchovy ve volném čase*. 2. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1997, s. 128–136.
- SPOUSTA, V. *Základní výchovné činnosti třídního učitele*. 3. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1996.
- WICHMANN, J. *Célestin Freinet – ein Wegbereiter der modernen Erlebnispädagogik?* Lüneburg: Verlag Edition Erlebnispädagogik, 1992.
- ZELINA, M. Osobnost učitele. *Pedagogická revue*, roč. 43, 1990, č. 3, s. 197–208.

SPOUSTA, V. Syntetická povaha osobnosti učitele. *Pedagogická orientace* 2003, č. 4, s. 3–10. ISSN 1211-4669.

Adresa autora: Doc. PhDr. Vladimír Spousta, Pedagogická fakulta MU v Brně, katedra sociální pedagogiky, Poříčí 31, 603 00 Brno